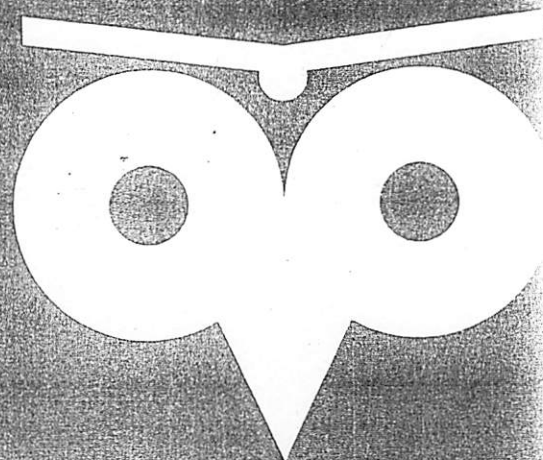

УНИВЕРЗИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ПЕДАГОШКИ ФАКУЛТЕТ - БИТОЛА

БИТОЛА НИЗ ВЕКОВЕ

IX

БИТОЛА, 2006 год.

СОДРЖИНА

Александар СТЕРЈОВСКИ

Вовед 5

Аница ГОРГИЕВСКА

Судбината на битолските старини во XIX век 7

Јован Д. КОЧАНКОВСКИ

Џон Аугустус Лонгворт, прв британски конзул
во Битола (1852 – 1860) 13

Кочо СИДОВСКИ

Ами Буе за Битола 23

Ѓорѓи ДИМОВСКИ - ЦОЛЕВ

Пелагонискиот митрополит Венедикт во Битола
1853 – 1869 51

Владо ГОРЕСКИ

Фердинанд Гало – почетоците на културната
и духовната соработка помеѓу Битола и Словенија 57

Никола В. ДИМИТРОВ

Чехот Новак – повод за понатамошни истражувања 61

Никола МИНОВСКИ

Параскев Цветковс (1875 – 1903) 77

Александар ГУЛЕВСКИ

Сведоштва на битолските богослови за
Свети Јован Максимович 89

Никола В. ДИМИТРОВ

ЧЕХОТ НОВАК (повод за понатамошни истражувања)

ВОВЕД

Во синцирот на историјата за Битола во текот на XIX век се нанижала уште една алка, „алката на странците“. Битола во текот на XIX век била посетувана од стотици познати и непознати странски патописци кои во градот се задржувале по два-три дена, а некои и една-две седмици, и повторно го продолжувале својот пат низ Турција и подалеку од неа.

Имајќи ја предвид стопанската развиеност и политичката важност на Битола за европскиот дел на Турската Империја за патописците таа била попатна или целна дестинација. Во градот живеело етничко разновидно население, а покрај нив во Битола престојувале и повеќе години живееле и странци – туѓи поданици.

Според податок изнесен во Зборникот за народни умотворби, наука и книжнина, книга IV издадена во Софија, стои дека *Битола во 1891 година имала 31.257 жители*, од кои Македонци до 9500 лица, муслимани 8500-9000 лица, Власи 6500, Евреи 5048, Албанци и Роми до 1500, Грци 75-100, Ерменци 20-25 и *туѓи поданици 31 лице*¹. Во недо-

¹ Ѓорѓи Димовски-Цолев и Ѓорѓи Грамосли, Статистички податоци за Битола и Битолско во XIX век. ДНУБ, Прилози број 39, Битола, 1983 година.

стиг на други статистички податоци за бројот на страни во Битола, проценуваме дека кон крајот на XIX век, покрај конзулите со нивните семејства, во градот живееле и уште триесетина други лица странски поданици, што значи дека нивниот вкупен број бил над 60 лица. Како поткрепа на претходно изнесеното е стопанскиот развој на градот кој предизвикал града на фабрики, филијали на разни странски трговски компании, банки и друго. Така, во градот покрај странските конзули, престојувале и работеле и други странски поданици како, на пример, верски мисионери-свештеници, калугерки, потоа лекари, уметници, трговци, разни занаетчи и еден механичар, машинно-бравар-Чехот Новак.

ДОАЉАЊЕТО НА НОВАК ВО БИТОЛА И НЕГОВАТА МАШИНО-БРАВАРСКА РАБОТА ВО БИТОЛСКАТА ИНДУСТРИЈА

Во Битола при крајот на XIX век егзистирале неколку текстилни фабрики во кои производството се вршело машински. Најпозната текстилна фабрика во Битола и меѓу првите во Македонија била текстилно-трикотажната фабрика во селото Дихово. Оваа текстилна фабрика била изградена во 1883 година², а според други – во 1885 година³, се сметала меѓу поголемите текстилни фабрики во европска Турција. Капиталот вложен во фабриката претставувал големо богатство кој обединувал голема инвестиција на акционерско друштво на неколку богати трговци од Битола (Ѓорѓи Иконому, Михаил Коринти, Никола Никаруш, Ѓорѓи Анасти и Јанко Јана-баш). Така, основаното друштво со неполн капанцитет работело во 1886 г. и произведуваше бел, сив и син шјаа и друга позамантерија главно за народни носии. Поради недостиг на комплетна опрема кој ја суспензивно беше лифтуфана од Англија, фабриката работеше со неполн капанцитет.

Во текот на 1888 г. фабриката во Дихово преобработила 1850 квинтали овча волна (спрема 1.100 квинтали во 1887 г.) и приближно толку количество памук и лен. Поради тоа што уште не беа инстали-

² Коста Сидовски, Развивок на индустријата во НР Македонија во периодот меѓу двете светски војни (1918-1941), Економски институт, Скопје, 1960 година, стр. 90, 91 и 94;
³ Јанчо Зорѓафски, Развивок на капиталистичките елементи во Македонија за време на турско-владеење, Култура, Скопје, 1967 година, стр. 386-387, 484-486

рани сите потребни машини, отпрвин фабриката не произведуваше шајак, додека вредноста на нејзината произведена позамантерија која ја пласираше во разни краишта на Турција и Грција се проценуваше на околу 200.000 австриски гулдени. Дури во 1889 г. таа почна да произведува шајак кој се продаваше во Солун и по Грција. Фабриката премина во целост на парен погон дури во 1895 г., а во 1896 г. веќе вработуваше 220 работници и работеше деноноќно без прекин. Нејзините работници беа слабо плаќани и најголемата надница достигаше само до 5 пијастери, а употребата на женскиот и детскиот труд беше многу распространета.

Производниот процес бил поставен на сосема модерна база, со своја предилница, такечница, одделение за бојадисување и сушилица дури од 1896 година. Диховската фабрика произведуваше најмногу ширити, војнички штофови, помало количество шевиот и гладок камгарн-штоф. Фабриката во Дихово располагаше со своја предилница, во која годишно се предеше над 180.000 оки волна. Претпријатието при крајот 1897 година располагало со над 450 разни машини, од кои: 10 автоматски машини за штофови, 200 машини стар систем за штофови, 200 машини (чаркови) за плетење на гајтан, 4 чешла за чепкање волна, 40 машини за плетење, 4 машини за предење, 1 машина за разврстување на волна, 2 парни преси за шајак. Во фабриката работеле 500 работници и се работело во смени. Во фабриката се произведувале следните артикли: разни волнени платови, шајак, чоја, појаси, гајтани, трикотажа (волнени фанели и чорапи) и др. Дури 50% од произведените текстилни артикли биле наменети за турската војска, а останатото производство се пласирало во поголемите градови на Балканот.

Друга фабрика за штофови, платна и гајтани била на Стерио Пикулис кој подигна текстилна фабрика во битолското село Магарево. Оваа фабрика проработи во 1892 година и била движена од водена турбина. Кон крајот на XIX век беше подигната уште една фабрика за гајтани и позамантерија во с. Магарево и обете тамошни фабрики беа ориентирани, главно, кон преработување готова преѓа од англиско производство, набавувани со посредништво на солунските трговски агенти. (во с. Магарево-Битолско. Оваа фабрика била основана во 1890 година како занаетчиска работилница за изработка на клашни и гајтани.

Во Битолскиот вилает во 1897 година биле регистрирани 8 хидраулични мелници со модерна опрема. Главна мелница на индустријата за брашно во Битола била мелницата на Исмаил-паша (подоцна „Драгор“), која работела со 6 валци и имала капацитет од 10 тони мелено брашно дневно. Опремата на мелниците била внесена од Австро-Унгарија. Веќе две години подоцна бројот на модерните мелници во Битолскиот вилает се покачил на 13 и тие располагале со 33 валци.

Текстилните фабрики во вилаетите имале машини донесени од Англија и Австро-Унгарија. Речиси сите фабрики за тајани биле снабдени со машински разбои донесени од Австро-Унгарија, односно од Виена. За одржување и сервисирање на големиот број машини од над 500 парчиња, потребно било стручно лице машинист. Оваа работа од 1895 или 1896 година започнал да ја извршува Чехот Новак, кој по занимање бил механичар, машино-бравар и прво време работел во битолските фабрики, а подоцна отворил и своја работилница. Неговата работилница се наоѓала на денешната улица Елпиди Караманди, во непосредна близина на куќата на калугерките.

За стручноста на Чехот Новак како прв машино-бравар во Битола, сведочи исказот, „со своите усовершени орудија изработувал не само делови од некои машини туку и цели такви“⁴.

Во недостиг на точни податоци, појавата на Чехот Новак во Битола ја датираме во периодот на крајот на XIX век, кога во Битола и околината се градат повеќе фабрики и кога се појавила потреба од сервисирање на разните видови машини. Новак, во Битола живеел и активно работел околу десетина години од 1895/6 до 1906/7 година.

Нашите претпоставки за тоа, кога и кој го донел Чехот Новак во Битола се движат во следните релации, дека дошол:

1. Непосредно по градбата на фабриките и монтирањето на машините, или неколку години подоцна која се јавила потреба за сервисирање-одржување на машините;

⁴ Милош Хр. Константинов, Занаети и еснафи во Битола и Околијата, Битола, 1961 година, стр.79. (според Милош Константинов, појавата на Новак во Битола била во почетокот на 20.век.-подвлеков НВД)

2. Битолските фабрики од австрискиот конзул (вицеконзул Погачар од 1890-1896 година или Аугуст Крап од 1897-1904 година)⁵ побарале од Австро-Унгарија во Битола да се доведе стручно лице механичар, машино-бравар кој ќе се грижи за одржување на машините во фабриките;

3. Можеби, локалните власти на Битола биле заинтересирани да најдат лице машино-бравар кој ќе ги одржува разните типови машини во градот (во пороре наведената текстилна фабрика 50% од вкупното производство на текстилните артикли биле наменети за потребите на турската војска, а исто така, и не-колкуте печатници во градот, меѓу кои и вилаетска, имале потреба од лице механичар, машино-бравар);

4. Претпоставуваме, дека Новак пристигнал од Софија или директно од Австро-Унгарија, од Виена, а можеби од Солун, или пак од Београд;

5. Претпоставките одат дотаму, дека Новак самонинијативно пристигнал во Битола, затоа што бил добар мајстор-механичар, а битолската индустрија имала потреба од такво лице;

6. Постојат претпоставки дека Новак во Битола во 1895/1896 година, или малку подоцна, го довел Тајната македонска револуционерна организација за свои оружарски цели.

Последната претпоставка ја поткрепуваме со забележаните искази. Прв е исказот на **Торче Петров** во своите „Спомени“, кој вели, дека „во таа смисла обид бил направен со испраќањето на Дајан Ѓрчев во Белија, да се запознае со тоа искуство. Со бомби извесно време организацијата се снабдувала преку Н. Ѓуфекчиев од Софија, кој во таа работа вршел и шпекулација. За тоа раководителите на Организацијата нарочито **Торче Ѓељчев** и **Торче Петров**, биле на мене и инсистирале по прашањето на снабдување со бомби да се изнајдат сопствени патшта. Се воделе со мислата за организирање на сопствено производство и тоа во познати количества. Тоа тие и го оствариле. Со помош на еден Чех, механичар, во летото 1896 година, тие отвориле во Софија прва самостојна бомболоварница. Меѓутоа,

⁵ Томо Томоски, Документи од виенската архива за Македонија од 1879-1903, Поговор, редакција и коментар, Скопје, 1955 година, стр. 176

производството не било организирано систематски и како резултат на тоа не биле добиени никакви позитивни резултати“⁶.

Вториот исказ на Ѓорче кажува, дека: „Во летото 1895 година во Битола допатувал од Виена некој пиротехничар, донесувајќи со себе динамит и фитил, а организационите раководители определиле едно лице да ја изучи употребата на динамитот. Биле донесени и првите бомби во Битола“⁷. Дали лицето кое дошло од Виена бил Новак, или пак лицето кое било определено да ја изучи употребата на динамитот бил механичарот Новак, кој претходно веќе бил во Битола, или пак, Чехот што допатувал во Софија, по извесно време доаѓа во Битола, или можеби се работи за некое друго лице, со сигурност не можеме да тврдиме.

Сепак, нашата интуиција ни сигнализира дека *Новак во Битола доаѓа во 1896 година, и најоредно покрај механичарски, машино-браварски услуги во битолските фабрики, извршувал и различни оружарски услуги за потребите на Организацијата*. За неговата работилница, и за својата стручност во работата како добар мајстор ни зборуваат исказите на револуционерите со кои тој соработувал.

Сепак, за утврдување на точниот датум на појавувањето на Новак во Битола, и причината поради која дошол во градот, ќе треба

⁶ Христо Андоновски-Полјански, Некои прашања од воената организација на македонското национално-револуционерно движење во предилинденскиот период, Гласник на Институтот за национална историја, Година IV, број 1-2, Скопје, 1960 година, стр.100; Ѓорче Петров, СПО-МЕНИ-кореспонденција-(вовед, коментар и редакција, проф. Љубен Лапе), Скопје, 1984 год., стр. 58,73 и 87; „Една година - пред 1895 - Даме беше доаѓал во Софија. Беше испратен од ЦК за да ја изучи во Белгија таму од студентите веќеинаш за борба со динамит...Во 1895 година од Виена, за изработка на бомби и ракување со бомби и други експлозиви, во Битола допатувал некој пиротехничар...Во летото 1895 година по востанието (се мисли на Мелничкото востание - нвд) некојси од Буџарија дошол во Солун (преку Виена) за да покаже што нешто е динамитот и како се прави фитилот. Специјален човек праќаеме од Битола да ја види тоа чудо и да научи како се употребува динамитот...Нека споменам дека во едно поранешно доаѓање во Софија, офицерите ме запознаа со еден Чех, кој имаше на булеварот Патријарх Ефимииј железарска работилница. Тогаш уредивме да му дадам пари (150-200 лири) да се призови со калаи и леарница под услов да го изучи некое наше момче да лее бомби. Бевме недоволни од Туфекчиев, кој со голема мисериозност ни ги продаваше бомбите, не сакаше да ни каже како се леат, а истиот Чех му ги леал. Го изучивме тогаш Димитар Зографов, прилежанец, телеграфист и го испративме подоцна во радовишкото село Дедино за да лее на тоа место бомби (во 1986 година за време на распустот).“

⁷ Манол Пандевски, Вооружувањето на македонските револуционери и востаници во периодот до Илинденското востание (1893-1903), ГИНИ, година VII, бр. 2, Скопје, 1963 г., стр. 103

дополнително да се истражува, со што, се надеваме дека ќе откриеме уште многу непознати работи за овој „битолски странец“.

УЛОГАТА НА НОВАК ВО ВООРУЖУВАЊЕТО НА МАКЕДОНСКАТА РЕВОЛУЦИОНЕНА ОРГАНИЗАЦИЈА ВО ПРЕДИЛИНДЕНСКИОТ И ИЛИНДЕНСКИОТ ПЕРИОД

Новак во Битола бил познат мајстор-„бонмајстор“⁸. Негова примарна работа била машинската работа, односно машино-браварската⁹, некои го споменуваат како техничар¹⁰, а некои пак како механичар¹¹. Како и да било, сепак, со сигурност се знае дека Чехот Новак бил способен мајстор кој одлично го познавал својот занает.

За способностите на Новак добро се знаело и во Македонската револуционерна организација. Можеби, Чехот Новак и бил член на ТМРО, или пак „сигурно е дека Новак тајно одамна работел за Организацијата.“¹², сепак, кај дел од револуционерите било познато дека „Австријанецот којшто говори српски е еден од најдоверливите луѓе на организацијата...помошта што Новак ѝ ја дава на организацијата е непроценлива“¹³.

⁸ Спомени-библиотека - С. Арсов, П. Кљашев, Л. Церов, Г. П. Христов, А. Андреев, Г. Папанчев, Л. Димитров. - Култура, Скопје, 1997.; Според спомените на Славејко Арсов, стр. 106; Спомени и биографии на илинденци, Избор, редакција и коментар Александар Крстевски-Кошка, Архив на Македонија - Подрачно одделение - Битола, Битола 1993 година.; Според спомените на Талев Петров-Ѓорѓи Биштанецот, стр.181

⁹ Милош Хр. Константинов, Занаети и еснафи во Битола и Околијата..., стр.79.

¹⁰ Ѓурѓица Петровиќ, Оружарската дејност во Македонија во предилинденскиот и илинденскиот период, Илинден 1903, ИНИ, Скопје, 1970 година, стр. 219; Ѓорѓи Димовски-Цолев, Ѓенимале (Ѓинимале, Ѓинимале, Енимале, Јенимале, Ени махала, Ени махле, Ново маало, Јени маало, Ѓини маале), Трибина, Битола низ вековите VII, Битола, 2004 г., стр. 38

¹¹ Никола Петров Русински, Спомени, Институт за национална историја, Скопје, 1997 г., стр. 124 и 125; Христо Андоновски-Полјански, Некои прашања од воената организација на македонското национално-револуционерно движење во илинденскиот период, ГИНИ, година, IV, број 1-2, Скопје, 1960 година, стр. 100; Манол Пандевски, Вооружувањето на македонските револуционери и востаници во периодот до Илинденското востание (1893-1903), ГИНИ, година VII, бр. 2, Скопје, 1963 г., стр. 106

¹² Ѓорѓи Димовски-Цолев, Ѓенимале...стр. 38

¹³ Битолската леарница. Во визбите на училиштето "Св. Кирил и Методија", Нова Македонија, Скопје, бр. 2708 од 2. VIII. 1953 г., стр. 6

Познато е дека Новак во својата работилница за Организацијата изработувал разновидно оружје уште од 1901 година. Така, според Анастас Митрев, работилницата за бомби била создадена во Битола во 1901 година од мајсторот Новак Чех, и со видно учество на групата македонски социјалисти околу Никола Карев¹⁴. Речиси иста е и следната констатација: „Во Биџола, во 1901 година, била основана тајна леарница на бомби што биле дело на македонските социјалисти: Русински, Карев, Марко и другите. Во неа бомбите ги изработувал Чехот Новак, истиот човек што ги правел и калаиите за муниција“¹⁵.

За локацијата на работилницата-леарницата на Новак постојат различни тврдења. Имено, тој имал тајна работилница во визбајта на кукајта во која бил неговиот дуќан во Биџола (на денешна Рузвелтова улица бр.8)¹⁶. Според други, работилницата била во неговата железарска работилница кај „Скришена Цамија“¹⁷, а според трети „штој живееше и работеше во Француското училиште на калугериите“¹⁸ (на улица Елипида Караманди-подвлеков НВД).

Во работата на Новак активно учествувала и неговата сојузџа Клара¹⁹, а неговата ќерка (Карла*) заедно со останати девојки бомбите и фишеците ги носеле и предавале на гробарот Апче од гробиштата „Света Недела“ од Битола²⁰. Овие показатели покажуваат дека семејството на Новак било вклучено во изработка и дистрибуција на муницијата, бомбите и друго. Не ни е познато колку пари за својата работа добивал од Организацијата, се претпоставува дека добро заработувал. Меѓутоа, за неговиот живот се знае и една негова непопуларна навика, а тоа е дека бил љубител на алкохолот, односно спо-

¹⁴ Манол Пандевски, Вооружувањето на македонските револуционери и востаници..., стр. 106

¹⁵ Ѓурѓица Петровиќ, Оружарската дејност во Македонија во предилинденскиот и...стр. 224

¹⁶ Ѓурѓица Петровиќ, Исто, стр. 219

¹⁷ Битолската леарница. Во визбите на училиштето „Св. Кирил и Методија“...стр.6

¹⁸ Спомени и биографии на илинденци..., Според спомените на Талев Петров-Ѓорѓи Биштанецот, стр.181

¹⁹ Ѓурѓица Петровиќ, Исто, стр. 219

²⁰ Спомени и библиографии на илинденци..., Според спомените на Цингарова Наумова Марија, стр. 222 (*Податокот за името на ќерката на Новак, Карла е добиен од проф. Ѓорѓи Димовски-Цолев, професор по историја и научен работник во пензија, кој пред повеќе години спровел истражувања за оружарската дејност во Битола, а податокот за Карла го добил од сеќавањата на Ангеле Чобанов)

ред Славејко Арсов, Новак покрај тоа што бил „добар мајстор, но ишјаница“²¹. Не е познато зошто имал таква навика.

Најпозната работа по која е препознатлив Чехот Новак секако дека е неговата оружарска работа за потребите на ТМРО. Чехот Новак во предилинденскиот и поилинденскиот период бил изработувач на калапи за леење олово, на куршуми, на справи (машинки) за затегнување на наполнетите фишеци, потоа извршил обука на повеќе лица да знаат да го прават истото, и секако знаел да лее и изработува бомби.

За неговата оружарска работа, повеќе лица ни оставаат спомени и записи. Имено, според Талев Петров-Ѓорѓи Биштанецот, Чехот Новак бил „мајстор за калапи на фишеци,...и иштиот правеше и калапи за полнење фишеци, а подоцна правеше и бомби...правеше арни бомби, подоцна и од црпки-лејки, оваа работа ја правеше само Новак, ова добро го знам, бидејќи ми беше работата. Бомбиите се пренесуваа во црквата“²². Слични се исказите и на Цингарова Наумова Марија која заедно со својот сопруг и својата сестра „вршеле курирски работи и помагала во изготвувањето на бомби и фишеци од Новак и заедно со неговата ќерка ги носеле и предавале бомбиите“²³.

Славејко Арсов за способноста на Новак, вели: „Тој беше добар мајстор и правеше калапи за да можат да оштанат чауриите раширени, за да послужат поворно. Имаше дујка за сивавање на чауриите, имаше прибор за вадење на сивариите кайсула, за сивавање нова и сл...Новак изработувал калапи за леење оловни куршуми, справи (машинки) за затегнување на најолнейните фишеци и слично...Нејосредно пред востанието се кукуваа со очи празни гизли што се полнеа со олово, леано во калапи... Фабрикација за поправање на оружје и правење на муниција имало и во некои градови“²⁴. (Битола, Струга, Охрид, Крушево и други-подвлекови НВД)

Познатиот професор по историја и научен работник од Битола, Ѓорѓи Димовски-Цолев, за Новак има забележано, „Новак живеел и работел како техничар во Битола.На бавчанциите од Јени

²¹ Спомени-библиотека,...Според спомените на Славејко Арсов, стр. 106

²² Спомени и биографии на илинденци,...Според спомените на Талев Петров-Ѓорѓи Биштанецот, стр.181-183

²³ Спомени и биографии на илинденци,...Според спомените на Цингарова Наумова Марија, стр. 222;

²⁴ Спомени-библиотека,...Според спомените на Славејко Арсов, стр. 106

мало една од задачите им била да пренесуваат бомби кои ги добивале од австрискиот државјанин, инаку Чех по националност, Новак... "Вакви бомби, како експлозиви, се наоѓаат во Ермиџ-Петровград-Русија, со назнака „македонки“. Се смета дека руски болшевици-револуционери, есента 1903 година, стигнале во Битола и оствариле во Генимале. Тие се среќале со битолските раководители Александар Ефимов и Ѓорѓи Суѓарев како и некои други членови на ТМО на Виториот револуционерен округ. Овде размениле мисли и се запознале со целите и методите на борбата на Организацијата, преку Софија заминале назад, при што понеле некои примероци на аматерски направени бомби. Ваквото тврдење подлежи на натамошни докажувања. Меѓутоа, сигурно е дека Новак иако одамна работел за Организацијата"²⁵.

Поопширен текст за работата на Новак има регистрирано Ѓурѓица Петровиќ. Имено, според неа, „прв изработувач на калаи за стигање и полнење на чауриите за да се добие саканиот калибар, како и на калаи за леење на оловните кушуми за употребување на Организацијата бил техничарот Новак, Чех, наречен Новак „бомбајстор“... Скоро целиот револуционерен округ се снабдувал со калаи или „машинки“, како што ги нарекувале во тоа време, кои ги изработувал Новак... Може да се каже дека пред воспоставувањето скоро сите реони од Битолскиот револуционерен округ имале калаи за приспособување на чауриите и за леење кушуми, покрај резервите од чаури, барут, олово, така што за време на воспоставувањето не се почувствувал недостиг на муниција... Во Битола, во 1901 година, била основана тајна леарница на бомби што биле дело на македонските социјалисти: Русински, Карев, Марко и другите. Во неа бомбите ги изработувал Чехот Новак, истиот човек што ги правел и калаиите за муниција... Тука Новак, заедно со калајчијата Науме Тоше Наумов и со неколку револуционери, лее два вида бомби, од бронза, во големина на шапкино јајце. Првиот вид бомби биле со фијил и тие бомби имале мазна површина. Според должината на фијилот се одредувало времето за нивната експлозија, приближно во растојание од половина до еден час. Другиот тип бомби биле со

²⁵ Ѓорѓи Димовски-Цолев, Генимале... стр. 38, фуснота 31.

каџисла. Тие имале раџава џовршина, со мали брадавички. Бомбиџе се џолнеле со 2/3 калиум хлориџ и 1/3 сумџор. Вакваџа сразмера џредизвикала силна експлозија. Фиџилоџ џо набавувале џреку рабоџнициџе шџо џраделе џаџиџиџа или џреку џосредници кои биле во врска со уџравникоџ на џурскиоџ воен маџацин во Биџола. Може да се џреџџоложи дека оџисоџ на бомбиџе шџо биле уџџребувани во борбиџе каџ Цаџари, на 14 јули 1903 џодина, во извешџајоџ Крал, авсџрискиоџ конзул во Биџола, се однесува на бомбиџе од рабоџилницаџа на Новак. За нив Крал вели дека не џо џосџиџнаа саканоџо дејсџво, бидејќи се џримџџивни: џие се џрубо израбоџени, со џречник од околу 9 см., дебели, многу џеџки, наџолнеџи со динамиџ и железни џулиња, со фиџил долџ околу 25 см., џа сџоред џоа неџракџични. Биџолскиџе бомби биле уџџребувани како џоџовски зрна за цреџовиџе џоџови шџо се израбоџувале во Крушево²⁶.

Уште пред повеќе од 50 години, во дневниот весник „Нова Македонија“ е забележан новинарски напис за „Битолската леарница“. Во него за Новак е забележано: „...Меџу овие неколцина редовно се наоѓа и Авсџријанецоџ Новак. Теџко би се нашол денеска човек, шџо ќе може да ни даде џоџџирни информации за неџо. За сџџе џој оџџана „Авсџријанецоџ“, иако џовори срџски...Авсџријанецоџ којџџо џовори срџски е еден од наџдоверливиџе луѓе на орџанизацијаџа. Во неџоваџа железарска рабоџилница каџ „Скриена Цамија“ може да се најдаџ џовеќе џуџки и џиџџоли од колку во кој и да е џоџаџен маџацин. А жена му Клара му е неџовиоџ џрв џоџоџник-џосџојана врска меџу неџо и орџанизацијаџа...Се она шџо визбиџе на училиџџеџо не може да се израбоџи се израбоџува во рабоџилницаџа на Новак. Тука се леаџ дури и бомби. Помоџџа шџо Новак и ја дава на орџанизацијаџа е неџроценлива...Биџолскаџа леарница, во визбиџе на училиџџеџо и рабоџилницаџа на Новак се џие на кои се џоџџирааџ чеџџџе од околијаџа... А за џоа време Пеџре Лиџушоџ оџкри цела редица рабоџи. Доџде ред и на леарницаџа...Еден ден, одненадеж, џолицијаџа ја блокира рабоџилницаџа на Новак. Пуџки, бомби, муниција и разни делови на оружје, шџо џи џронаџде, беа неџобиџен доказ за неџовоџо џомаџање и рабоџа во орџанизаци-

²⁶ Ѓурѓица Петровиќ, Исто, стр. 220, 224-226.

јаџа. Но тој е туѓ државјанин. Власџа не може да преземе проџив неѓо ниџиџо друѓо, освен да џо проџера назад во Авџирија.

- Јас џак ќе се враџам-рекол Новак на џоаѓање.

Но тој џовеќе не се враџи во Бџџола. Пеџре Лиѓуџоџ со еден џоџез ја униџиџи леарниџаџа, и џо проџера од џраниџиџе на Македонија еден сџранец кој несебично џо џомаѓаџе ослободџиџел-ноџо движење на македонскиџо народ²⁷.

Новак покрај тоа што изработувал бомби, куршуми, муниција, машинки, тој е познат и по тоа што извршил обука за ракување со изработените машинки. Така, **Славејко Арсов**, во врска со обуката, забележал: „Пред да џо диѓнеме восџаниџеџо имавме окулу 400 оки олово леано за џаџирони. Селаниџе џо леаа сами в џланина, во калаџи со 2-3 дуџки. Калаџиџе во Бџџола џи џравеџе еден Чех, добар маџсџор, но џиџаниџа. Тој џравеџе калаџи за да можат да осџанат џауриџе раџирени, за да џослужат џовџорно...Сеџо џоа селаниџе џо научија. Во реџоџи имавме џри машинки за џолнење и 4 машинки за леење, џака џиџо на 4-5 села доаѓаџе џо една машинка...Повеќе лица биле извежбани да џрават куршуми. Дури и самиџи Никола Пеџров Русински џврди дека самиџи издлабил во камења калаџи за леење куршуми. Неџсредно џред восџаниџеџо...Сиџе реџи имаа свои резерви од џизли и олово и свои машинки. Селаниџе се извежбаа во овие веџџини²⁸.

Ѓурѓиџа Петровиќ, за обуката забележала: „...Скоро целиџи револуционерен окруѓ се снабдувал со калаџи или „машинки“, како џиџо џи нарекувале во џоа време, кои џи изработувал Новак. Во Ре-сенскиџи реџон се наоѓале џри неѓови калаџи за џолаѓање џаури и чеџири калаџи за леење куршуми. Досџа од џџе калаџи имало и во крушевскиџи крај, а исџо џака и во Крушево...Значџиџелна џомоџи на џуџкароџи Борјар од Крушево му укажал Новак од Бџџола, џравејки џо алаџоџи џиџо бил џоџребен за изработџка на калаџиџе²⁹.

Чехот Новак во Битола бил познат и кај повеќе револуционери, па така тој соработувал со Никола Карев, Ѓорѓи Сугарев, Славејко Арсов, Никола Петров Русински, Веле Марков, Анастас Лозан-

²⁷ Битолската леарница. Исто,... стр.6

²⁸ Спомени-библиотека,... Според спомените на Славејко Арсов, стр. 106

²⁹ Ѓурѓиџа Петровиќ, Исто, стр. 219

чев, Анастас Митрев, Александар Ефтимов, Ѓорче Ефтимов и Георги Поп Христов, железарот Неделко и Ѓорѓи Танев, калаџиџата Науме Тоше Наумов, пушкарот Тодор Борјар од Крушево, Ангеле Мазарот, Пушка Поп Костадин, Кузе Железарот и уште со многу други³⁰. Новак, можеби се познавал со Даме Груев и Ѓорче Петров. За жал, не располагаме со потврдени податоци.

За познаството со Новак, македонскиот револционер **Никола Петров Русински** во своите Спомени, забележал: „Јас се сѣриџаџелив со дваџа од куреџаџа (француски калуџери или појови), бидејќи рабџев на една нивна зџрада на Широк Сокак, џака се викаше џлавнаџа улица во Бџџола. Чесџо добивав книџи и џакеџи џреку Чехоџи Новак. „За краџко време јас усџев да си создаам редовна коресџонденџија со ценџралнаџа џруџа во Софија (се однесува на Ценџралнаџа македонска револуционерна социјалисџичка џруџа во Софија, на чело со Васил Главинов). За џаа цел џо искорисџив моеџо заџознавање со авсџрискиоџи државјанин, Чехоџи Новак, џо занимање механичар, но не му доверував се. Преку Новак ја уредив коресџонденџијаџа и џи џобарав следниџе книџи за чиџање: На џрво месџо 1. „Оџвореноџо џисмо до македонскиџе револуционери“, 2. „Преџнденџиџе за Македонија“, 3. „Боџ и наукаџа“, 4. „Писмаџа на Лав Н.Толсџој до еден фелдфебел“, 5. „Кој на чиј џрб живее“, 6. „Класа џроџив класа“, 7. „Парискаџа комуна“, 8. „Заземањеџо на Басџилија“, 9. „Женаџа и социјализмоџи“, 10. „Боџиџеџо на нихилизмоџи“, 11. „Сахалинскиџе беџалџи“, 12. „Повик на народоџи“, 13. „Проџресоџи на живоџинскоџо царсџво“ и многу друџи...Додека да сџиџнаџи книџиџе во Бџџола јас џребавше да џо средам џраџањеџо со цензураџа. Коџа џо научив имеџо на началникоџи на бирџо за цензура, јас оџидов џраво кај неџо... Јас џо замолив началникоџи за цензура да џроџуџиџи една џраџка книџи, џо џоџекло од Софија, за механичароџи Новак. Јас му реков дека се џџоа книџи за новоџо време и не ја засеџнуваџи, засеџа, со ниџиџо џурскаџа држава, а содржи идеџни сџорови. Сали Ефенди ми веџи дека џџој дури сам ќе му џи донесе на џосџодиноџи Новак“³¹. Не ни е познато,

³⁰ Ѓурџица Петровиќ, Исто, стр. 219; Спомени-библиотека,...Според спомените на Славејко Арсов, стр. 106; Бџтолската леарџица. Исто,...стр.6; Ѓорѓи Димовски-Цолев, Ѓенимале... стр. 38, фуснота 31; Спомени и биографџи на илинденџи,...стр.181 и 222; Манол Пандевски, Вооружувањеџо на македонските револуционери и востаниџи,... стр. 106; Никола Петров Русински, Спомени,...стр. 124 и 125; Христо Андоновски-Полјански, Некои праџања од воената организаџија на... стр. 100.

³¹ Никола Петров Русински, Спомени,... стр. 123-125

зошто Русински во своите спомени ништо не споменува за оружарската работа на Новак.

Иако нема пишан запис за пријателството помеѓу австрискиот поданик Новак со австрискиот конзул Аугуст Крал, сепак, можеме да претпоставиме дека двата добро се познавале. Читајќи го извештајот на Крал за бомбите што биле употребувани во борбите кај Цапари од 14 јули 1903 година, се гледа дека конзулот добро ги познавал бомбите од работилницата на Новак, и за нив конзулот Крал вели: „...не го постигнаа саканото дејство, бидејќи се примитивни: тие се грубо изработени, со пречник од околу 9 см., дебели, многу тешки, наполнети со динамит и железни гулиња, со фитил долг околу 25 см., па според тоа – непрактични“³².

Податоци за крајот на оружарската работа и престојот на Чехот Новак ги добиваме врз основа на написот од Нова Македонија, и тоа во делот за предавствата на Петре Лигушот: „...за тоа време Петре Лигушот откри цела редица работи. Дојде ред и на леарницата...Еден ден, одненадеж, полицјата ја блокира работилницата на Новак. Пушки, бомби, муниција и разни делови на оружје, што ги пронајде, беа неоповишен доказ за неговото помагање и работи во организацијата. Но тој е туѓ државјанин. Власи не може да преземе проив него ништо друго, освен да го прогера назад во Австрија.

- Јас пак ќе се враќам-рекол Новак на поаѓање.

Но тој повеќе не се враќа во Битола. Петре Лигушот со еден пошез ја уништи леарницата, и го прогера од границите на Македонија еден ситранец кој несебично го помагаше ослободителното движење на македонскиот народ“³³.

Георги Поп Христов, исто во своите Спомени за револуционерната борба во Битолскиот округ, за Новак забележал: „...Наум Бувчејо од Новик - Чех порачал да му се направаат бомби. Новик беше австриски поданик. Не услужуваше многу во Битола како оружен мајстор, специјално за оние бомби, кайсули на кои се поставува фитил. Кога бомбите биле готови Наум Бувчејо наредил да му ги пренесат во градините надвор од градој, и тоа во еден кош, со

³² Гурѓица Петровиќ, Исто, стр. 224.

³³ Битолската леарница. Исто, стр. 6.

³⁴ Георги Поп Христов, Револуционата борба в Битолскиот окръг. Архив по историята на македонското освободително движење, София, 1953г., стр. 105.

кошките градинарије си носат зеленчук. Приживени кошевите ги ставиле во куќата на браќата Беикови во Ени-маале...³⁴.

За тоа кога Турците го затвориле Новак и го протерале во Австро-Унгарија се споменува околу 1906/7. година³⁵. Меѓутоа, според Милош Хр. Константинов, „Чехот Новак, Турците го протерале по Илинденското востание“³⁶. Можно е протерувањето на Новак да се совпаднава и со заминувањето на австрискиот конзул Аугуст Крал од Битола во текот на 1904 година³⁷.

³⁵ Ѓурѓица Петровиќ, Исто, стр. 224

³⁶ Милош Хр. Константинов, Занаети и еспафи во Битола и Околијата..., стр. 79.

³⁷ Извешан од 1903-1904 година на австриските претставници во Македонија, Превод, редакција и коментар Данчо Зографски, ИНИ, Скопје, 1955 година (Според извештаите се гледа дека Австрискиот конзул Аугуст Крал во Битола бил од 1897 до 1904 година, а од септември 1904 година до Балканските војни австриски вице-конзул бил Оскар Прохаска-подвлекол НВД).

ЗАКЛУЧОК

Се обидовме на едно место да ги сублимираме спомените за помалку познатиот странец австриски државјанин во Битола, Чехот Новак. Неговиот престој во Битола бил околу десетина години, од крајот на XIX век до почетокот на XX век, односно од 1896 до 1906 година. Од она што досега е познато за Новак можеме да констатираме, дека тој има соодветно место во историјата на Битола, и тоа: како прв машино-бравар, прв сервисер на текстилни и другите машини во битолската индустрија, прв изработувач на калапи за леене олово и куршуми, изработувач на машинки за затегнување на наполнетите фишени, потоа прв обучувач за оружарска дејност на повеќе лица од градот и од околните села, и можеби најважното, прв изработувач на барутни смеси и бомби кои постојна биле наречени „македонки“ за потребите на ТМРО и Илинденското востание.

Преку овој текст се обидов да ги сумблимирам скудните податоци забележани за Чехот Новак. Се надеваме дека овој краток прилог е повод повеќе за поопстојни истражувања за оваа помалку позната, но не и заборавена личност од илинденскиот период.

ПРИЛОЗИ:

Два фотокопирани цртежи за битолската леарница и фотографии на работилницата на Рузвелтова бр. 8 и на ул. Елпида Караманди - кај старото француско училиште.